

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar**Əbülfəz QULİYEV****AMEA-nın müxbir üzvü****e-mail:ebulfezamanoglu@gmail.com**

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİ
PROFESSOR M.TƏHMASİBİN ARAŞDIRMALARINDA**

Xülasə

Professor M.Təhmasib Azərbaycan folklorşünaslığında epos nəzəriyyəçiliyinin əsasını qoymuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu isə şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın zəngin qaynağı olduğu kimi ədəbi dilimizin də möhtəşəm abidəsidir. Bu dastanda dil vahidləri, onların inkişaf tarixi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. M.Təhmasib dastandakı Oğuz, boz ok, üç ok, dastan, dədə, ozan, aşiq, şülən, ülüş kimi onomastik və leksik vahidləri xalq yaradıcılığı kontekstində ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Məqalədə bu məsələlər hərtərəfli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilir.

Açar sözlər: M.Təhmasib, xalq yaradıcılığı, ədəbiyyat, dastan, dil

**THE LANGUAGE OF “KITABI-DADA GORGUD”
IN PROFESSOR MAHAMMADHUSEYN TAHMASIB’S INVESTIGATIONS**

Summary

Professor M.Tahmasib has been established the epos theorist in Azerbaijan folklore. “Kitabi-Dada Gorgud” epos is one the richest sources of our folklore and the same time it is the noble monument of our literary language. The language units, their development history has an interesting features in this epos. M.Tahmasib has been widely investigated the lexical and onomastic units as Oghuz, boz ok, uch ok, epos, dada, ozan, ashig, shulan, ulush in folklore context. All these problems are exhaustingly analyzed in the article.

Key words: M.Tahmasib, folklore, literature, epos, language

**ЯЗЫК «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУДА»
В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА М.ТАХМАСИБА**

Резюме

Профессор М.Тахмасиб был основоположником теории эпоса в Азербайджанской фольклористике. А эпос «Китаби-Деде Коркуд» побывшим как богатым источником устной и письменной литературы, так и является монументальным памятником литературного языка. В этом эпосе языковые единицы, их исторические развития обладают интересные характеры. М.Тахмасиб в контексте народного творчества в эпосе широко исследовал ономастические и лексические единицы как Огуз, боз ок, уч ок, дастан, дада, озан, ашуг, шулан, улуш и т.д. В статье всесторонне исследуются эти проблемы.

Ключевые слова: М.Тахмасиб, народное творчество, литература, эпос, язык

Azərbaycan elminin görkəmli nümayəndələrindən biri də professor M.Təhmasibdir. Bu görkəmli elm xadimi 75 illik mənalı ömrünün böyük bir hissəsini ədəbi-bədii yaradıcılığa, elmi fəaliyyətə həsr etmişdir. M.Təhmasib xalqımızın şifahi ədəbiyyat xəzinəsinin, folklorumuzun məşhur bilicilərindən biri idi. O, bu elm sahəsində xalq ədəbiyyatı nümunələrinin həm toplayıcısı, həm də folklor nəzəriyyəçisi kimi tanınır.

Alimin 1945-ci ildə nəşr etdirdiyi namizədlik dissertasiyası onun “Seçilmiş əsərləri”nin iki cildliyinin birinci cildində birinci fəsildə adət, ənənə, mərasim adı altında

verilmişdir. Bu əsərdə alim Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmış səməni mərasimi və səməni sözü, Simurq quşu, Xızır İlyas haqqında düşüncələri keçən əsrin 40-cı illərində söylənmiş fikirlər olmasına baxmayaraq müəyyən elmiliyi ilə seçilir. Keçən əsrin qırxıncı illəri ifadəsini ona görə vurğulayırıq ki, 37-ci illərin repressiyaları zahirən başa çatsa da, bu proses ideoloji cəbhədə hələ də davam etməkdə idi...

Məlumdur ki, M.Təhmasib Azərbaycan dastan nəzəriyyəçiliyinin əsasını qoyanlardan biridir. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli elm xadimi "Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)" mövzusunda doktorluq işi müdafiə etmiş (1964) və həmin tədqiqat işi 1971-ci ildə monoqrafiya şəklində nəşr edilmişdir. Bu əsərdə Azərbaycan dastanları türk dünyası kontekstində tədqiq olunmuş, dastanların qədim mifoloji kökləri araşdırılmışdır. Müəllif dastan terminologiyasını da nəzərdən qaçırmır, ayrı-ayrı söz, termin və ifadələrin işlənmə məqam və mənalarına təmas edir, bu məfhumların etimoloji xüsusiyyətlərini təhlil edir. Məsələn: Müəllif buta motivinin dastanlarda təzahür etmə şəkillərindən bəhs edir, onun dastanlarda 5 təzahür şəklini qeyd edir və ən çox yayılmış variantın yuxuda müqəddəs bir şəxsiyyət tərəfindən oğlan və qız qəhrəmana buta verilməsi olduğunu göstərir. Alim bu terminin işlənmə dairəsi, dastandakı funksiyası və onun mənə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirir. Buta motivi ilə əlaqədar alim Azərbaycan dastanlarından nümunələr verir, fikrinə yekun vuraraq belə qənaətə gəlir ki, dastanlarda buta bir növ obrazlaşdırılmış şəkildədir və poetik-simvolik səciyyəsi gücləndirilmişdir (9, I c, s.227). Alim hələ KDQ dastanlarında hədəf, nişan, nişanə mənasında işlənən bu sözün qönçə, gül, budaq mənalarında da işləndiyini yazır.

Bildiyimiz kimi, xalqımızın ən qədim şifahi ədəbiyyat abidələrindən, ədəbi-bədii sərvətlərindən biri "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Şifahi ədəbiyyatımızın qədim dövrdə yazıya alınmış bu nümunəsi XX əsrin 20-30-cu illərində ilk dəfə F.Köprülü və Əmin Abid tərəfindən tədqiq olunmuş, 1939-cu ildə H.Araslı tərəfindən Bakıda nəşr edilmişdir (redaktoru M.Təhmasib). 1940-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəlində Sov. İKP MK-nın rəhbərləri sırasına soxulmuş A.Mikoyan Stalində bu dastanda gürcü xalqının təhqir olunması haqqında rəy yarada bilmiş, buna görə də yuxarıdan gələn göstəriş əsasında respublikamızın o zamankı rəhbəri Mir Cəfər Bağirov dastanın Azərbaycanda tədqiqini qadağan etmişdi (8). Bu məsələ ancaq 1950-ci illərin sonlarında yavaş-yavaş ortaya çıxarılmaya başlandı. Məhz buna görə bu qiymətli dastan eyni ildə – 1962-ci ildə həm Bakıda (tərtib edən H.Araslı, redaktoru M.Təhmasib), həm Moskvada (V.V.Bartoldun tərcüməsi) yenidən nəşr edildi. Bir sıra alimlər məs. Ə.Sultanlı, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, E.Əlizadə bu sahədə sanballı tədqiqat əsərləri meydana çıxardılar. Şifahi xalq yaradıcılığımızın görkəmli bilicisi M.Təhmasib də bu alimlərdən biri idi. Belə ki, alim 1966-cı ildə "Dədə Qorqud boyları haqqında" adlı monoqrafiya həcmli iki məqalə nəşr etdirdi. Burada ilk dəfə Azərbaycan xalqının bu qəhrəmanlıq dastanının türk qəhrəmanlıq eposu tarixində yeri, əsərin bəzi dərin qatlarının araşdırılması, dastanın şifahi ədəbiyyat abidəsi kimi totemistik və mifoloji səciyyəsi verilməmiş, oradakı tarixi çalarlar üzə çıxarılmış, dastanla oğuznamələr müqayisə edilmiş, dastanın dil xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir (9, I c, s.164-222; 261-274).

Onu da qeyd etmək ki, təkcə "Dədə Qorqud" dastanının tədqiqinə həsr etdiyi məqalələrdə deyil, demək olar ki, folklordan bəhs edən əksər əsərlərində tədqiqatçı dil məsələlərinə təmas etmədən keçməmişdir. Bir nümunə: "C.Cabbarlı və folklor"

adlı əsərində Qız qalası toponimi, Xəzər hidromimi, onun C.Cabbarlı yaradıcılığında Quzğun dəniz şəklində (Orta əsr mənbələrində bu adın Gülzüm variantının işlənməsi) işlənməsi məsələlərinin, Y.V.Çəmənəmli və folklor əlaqələrindən bəhs edərkən də dil məsələləri, xüsusilə qadın, xatun və zən, övrət kimi leksik vahidlərinin semantik məzmunu haqqındakı elmi qeydləri xüsusi maraq doğurur.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, M.Təhmasibin KDQ dastanları haqqındakı tədqiqatında bəhs olunan aktual dil məsələləri o qədər geniş və əhatəlidir ki, biz bu məqalədə ancaq dastandakı məsələlərin araşdırılması ilə kifayətlənməyi qərara aldığımız. "Dədə Qorqud" dastanlarının söz dünyası ilə bağlı əsas mətləbə keçmədən öncə bir mühüm cəhəti də burada qeyd etmək ki, M.Təhmasib dastanşünaslıqla bağlı tədqiqatının əvvəlində, giriş qisminə, ümumiyyətlə, Azərbaycanşünaslıqda dastan sözünün tarixi inkişafı, semantik məzmunu, mənşəyi haqqında geniş araşdırma apararaq folklorşünaslıqda bir nəzəriyyəçi alim nümunəsi göstərmişdir. Bu araşdırma nəticəsində aydın olur ki, bu leksik vahid Şərq dillərində çoxmənalı söz olaraq bəzi, məharət, hiylə, eyni zamanda musiqi havası, melodiya və s.mənaları bildirir. Bu mənaları həmin sözün ikinci dərəcəli mənaları, həm də sabit olmayan mənaları hesab edən müəllif yazır: "Müxtəlif əsrlərdə bu mənaların bəzisi tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə hətta tamamilə unudulmaq dərəcəsinə çatmışdır. Dastan həm nağıl, həm povest, həm də roman deməkdir. Geniş mənada bu söz, ümumiyyətlə, bədii əsər mənasını daşıyır; buna görə də misal üçün müasir fars dilində yazıçıya həm də dastannəvis deyilir" (9, II c, s.62).

Alim Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında daha çox ədəbi termin kimi müxtəlif mənə çalarlarına malik olan dastan sözü haqqında fikrinə davam edərək yazır: "Klassiklərimiz bu sözü əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix mənalarında işlətməmişlər. Eyni zamanda bu söz rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənalarını da daşımışdır. Şifahi ədəbiyyatımızda dastan bəzən böyük həcmli mənzum macərə, bəzən tərifnamə, bəzən isə hətta əsli olmayan yalan mənasında işlənmişdir. Nəhayət, dastan aşiq ədəbiyyatının ən çox yayılmış bir janrının adıdır" (9, II c, s.63).

Bu oğuz qəhrəmanlıq eposunun səlcuqlar dövrünün məhsulu olduğunu iddia edənlərə M.Təhmasib qəti şəkildə etiraz edərək göstərir ki, bu cəhanşümul eposun doğrudan da X-XI əsrlərdən çox-çox qabaqlarla bağlı olduğunu bir çox dəlillərlə də sübut etmək mümkündür. Məlumdur ki, oğuz eposu, oğuznamələr yalnız KDQ-dan ibarət deyil. Bu boylar, ümumiyyətlə, Azərbaycan eposunun orta mərhələsinin, oğuz eposunun isə son mərhələsinin məhsuludur. Daha qədim mərhələlərin oğuz eposu isə bir tərəfdən, ibtidai əsatir eposu nümunələrindən, digər tərəfdən isə real hadisələrlə səsləşən tarixi əfsanələrdən ibarətdir. Bunlardan ən maraqlısı əsatiri eposdur. Bu əsərə görə oğuz qəbilələrinin eponimi, yəni cəddi-qədimi Oğuz xan, yaxud Oğuz xaqandır (9, I c, s.267).

Dastandakı Oğuzun digər dastan qəhrəmanlarından fərqi isə müəllif belə izah edir: "Oğuzun özü, anası, arvadları və uşaqları işıqla bağlıdırlar. Buna görə də onlar başqa xalqların əsatiri eposlarının mədəni qəhrəmanları kimi ancaq od gətirmək vəzifəsini yerinə yetirməmişlər. Bizcə, bu ibtidai əsatir oğuz eposunun ən qədim nümunəsidir" (9, I c, s.268).

Müəllif dastanda işlənən Oğuz onomastik vahidinin tarixinə, formalaşmasına, inkişaf yoluna da toxunur. Məlumdur ki, oğuz sözünün mənşəyi haqqında bir neçə mülahizə, fikir vardır. Oğuz onomastik vahidini bəziləri öküz totemi ilə bağlayır, bə-

ziləri oğuz sözünün ox/ok leksik vahidindən törədiyini irəli sürür, üçüncü fikrə görə isə oğuz işıq, od, yaxud işığın, odun hamisi deməkdir. Bunları sadaladıqdan sonra müəllif Oğuz sözünün mənşəyi haqqındakı mülahizələrə münasibət bildirərək yazır: "Bizcə, bu izahların üçü də düzdür. Bunlar ona görə bir-birindən fərqlidirlər ki, hərəsi bu surətin inkişafının bir mərhələsini izah edir. Birincisi, yəni ən qədimi bu sözün qəbilələr şəklində də izahıdır ki, bunun doğrudan da belə olduğunu üç oğuz, doqquz oğuz və s. qəbilə birləşməsi adlarının mövcudluğu göstərir. Məlumdur ki, üç oğuz üç qəbilədən, 9 oğuz isə 9 qəbilədən ibarət birləşmələr deməkdir. İkinci mərhələdə, yəni əsrlər keçdikdən sonra bu ellərin başbələn dastançıları sözə əsətiri boyalar çəkmiş, onu birləşmənin təşəkkülündə iştirak etmiş olan əsas etnik ünsürlərin, yəni dörd qəbilənin ən əsas totemlərinin əlamətləri ilə bəzəmiş, özlərinə cəddi-qədim, yəni eponim düzəltdirmişlər. III mərhələdə totemə olan etiqad aradan qalxmış, tək allaha meyil qüvvələnmişdir. Bu dövrdə artıq ata bir sıra başqa mənaları ilə birlikdə həm də əngin səma, dərin zülmət, qaranlıq gecə demək olan Qara xana çevrilmişdir ki, ondan törəyib onu məhv edən övlad olar, fəcr olar, işıq olar" (9, I c, s.269).

Göründüyü kimi, müəllif doğru olaraq çox qədim tarixi olan Oğuz eponiminin bir neçə mərhələdən keçib gədiyini və hər mərhələnin də bu sözün semantik və struktur inkişafında öz izlərini saxladığını elmi dəlillərlə əsaslandırmışdır.

Məlumdur ki, dastanda oğuzlar iç oğuz və dış/daş oğuz olmaqla iki qola ayrılır. Müəllif bu terminlərin mənasını bizcə, doğru şəkildə izah etdikdən sonra iç oğuzu qədim mənbələrdəki **ışquz**, **aşquzlarla** müqayisə edir, Şəki ətrafında təsadüf edilən Daşuz və İç uz toponimlərinin bu terminlərlə əlaqəsi olduğuna işarə edir. Bəzi alimlərin bu qədim etnonimlərin saklarla bağlı olduğunu iddia etmələrinə qarşı çıxır. Alim Midiya tarixi üzrə məşhur mütəxəssis Dyakanova əsaslanaraq bu qənaətə gəlir ki, qədim Midiya dövləti zamanında, eradan əvvəl VI əsrdə yuxarıda qeyd edilən **İşquz**, **aşquz** dövləti mövcud olmuş və onun izlərini indiki Şimali Azərbaycanda, konkret desək Gəncə ətrafında axtarmaq lazımdır (9, I c, s.272). Bundan sonra alim dastandakı **iç oğuz və dış oğuzların**, bu boy birləşməsinin müvafiq olaraq **boz ox və üç ox** bölgüsü ilə eyni olduğundan bəhs edir. Bildiyimiz kimi, ox/ok/oq termininin bir mənası da qədim türk dilində qəbilə məfhumu olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, dastanda üç oq, boz oq terminlərinə də təsadüf edilir: Üç oq, boz oq qarşılaşdırlar (KDQ, s.126). Müəllif buradakı üç leksik vahidinin qədim türk dilindəki uç/uc sözü ilə uyğun gəldiyini və ucqar mənasını bildirdiyini göstərir. Alimin qənaəti belədir ki, məhz buna görə dastandakı **daş oğuz üç oxun** qarşılığı kimi çıxış etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, müəllif bu **boz oq və üç oq** bölgüsü, onların mənşəyi haqqında türkologiyada müxtəlif fikir və mülahizələrin olduğunu göstərir. Qeyd edir ki, F.Rəşidəddin özü yay tapan böyük oğulları "bozoq" adlandırır və sözün mənasını "pozulmuş, sındırılmış ox" deyərək izah edir, üçüncü isə üç rəqəmi ilə bağlayır. **Üç oku** başqa alimlər bəzən uc-la əlaqələndirirlər. Məlum olduğu kimi, ox/ok sözünün qəbilə, tayfa mənası da vardır. Bizcə, üç ok-u əslində iç ok, yəni iç qəbilə, bizim boylarda olduğu kimi iç oğuz oxumaq daha doğrudur. Aydın ki, əfsanə addan sonra yaranmışdır. Yəni **üç ok** sonrakı mənalandırmadır. **Boz ok** isə, bizcə, çöl qəbilə, yəni boylarda olduğu kimi dış oğuzdur. Boz sözü "işlənməmiş torpaq, əkilməyən yer –

çöl" deməkdir. Bu söz bizdə də "bozqır, bozluq" şəklində təqribən çöl mənasında işlənməkdədir (9, I c, s.205).

Buradakı boz ox etnonimi və onun mənşəyi alimi daha çox düşündürmüş, ona görə də tədqiqatçı bu istiqamətdə araşdırmaları genişləndirmişdir. Onu da qeyd edək ki, sovet dövründə rus türkologiyasının başçısı sayılan akademik A.N.Kononov da hələ 1957-ci ildə boz ox ifadəsi ilə əlaqədar yazmışdı ki, "boz" mənə aydın deyil. Bu məsələnin mübahisəsiz dəqiqliklə həlli ancaq bu qəbilə tarixinin tədqiqi ilə mümkündür (6, s.98).

Beləliklə, M.Təhmasib sonralar bu sahədəki araşdırmalarını daha da genişləndirmiş, əvvəlki əsərindən təxminən 20 il sonra ("Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri" məqaləsi - 1981) yazıb nəşr etdirdiyi bir əsərində təkrar bu məsələ üzərinə qayıtmış və **boz ok** termininin mənşəyi haqqında tamamilə yeni mülahizə irəli sürmüşdür. Həmin məqaləsində məsələ ilə əlaqədar M.Təhmasib qədim mənbələrə, Midiya tarixinə müraciət edir. Bu dövlətin tərkibindəki Herodotun göstərdiyi 6 qəbilədən bəhs edir, onlardan birinin də **bus** türk qəbiləsi olduğunu nəzərə çatdırır. Alim məsələnin məğzini belə izah edir: "**Bus**" qəbiləsinin adının bus və buz, eləcə də bos, yaxud boz şəkillərində yazıldığını nəzərə alaraq belə ehtimal etmək olar ki, oğuzların əsas tirəsi hesab edilən "**Boz oğ**-boz qəbilə, yaxud boz adlı qəbilə və ya adı boz olan həmin Midiya qəbiləsidir" (9, I c, s.273).

Müəllif fikrinə davam edərək busların müasir dövrdəki izləri üzərində dayanır: "...rəqs adları indi də ayrı-ayrı oğuz qəbilələrinin adları ilə yaşamaqdadır. Bunlara misal olaraq bayatı, afşarı, varsağı göstərmək olar. Həmin buzların da adı ilə bağlı olan məşhur "Bozuğu" aşığı havası və rəqs musiqisi hal-hazırda xalq içərisində yaşamaqdadır. Respublikamızda olan Buzovna, Şahbuz, Buzqov kimi yerlər də bu qəbilənin adı ilə bağlıdır. Abşeron, Əfşarlar da məhz elə oğuzun Bozoq, yəni boz qəbiləsi tirəsindəndir" (9, I c, s.273). Bu qeydlərə müəllifin hazırkı dövrdə "Koroğlu" mahnılarından birinin "bozuğu Koroğlu" adı ilə qalmasını qeyd etməsi faktını da əlavə etmək yerinə düşərdi (9, I c, s.205).

KDQ-da yaddaşımıza həkk olunmuş məşhur bir cümlə vardır: "Dədəm Qorqud gəldi şadlıq çaldı, boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu, belə dedi". Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, bəzi alimlər bu sözü (söy sözünü-Ə.Q.)soy şəklində oxuyurlar. Bizcə, bu məsələdə M.Təhmasib haqlıdır. Çünki söy kəlməsi qədim türk sözü olan söz leksik vahidi ilə eyni kökdən törəmişdir. Alim buradakı söy sözü və onun mənə spektri üzərində diaxronik aspektdə araşdırmalar aparır. O, müasir aşığı ədəbiyyatı nümunələrini qədim şifahi ədəbiyyat abidəmiz KDQ-dakı şeir formaları ilə qarşılaşdırır. Göstərir ki, bugünkü aşığı şerində 50-yə qədər forma və əksəriyyətinin də özlərinə görə xüsusi adları var. Dədə Qorqud dövründə bunların fərdi adları hələ formalaşmamışdı və bunlar ümumi şəkildə söy və ya söyləmə adlanmışdır. Dədə Qorqud söyləri ilə aşığı şeiri arasında əsas fərq söylərin bu gün kü aşığı qoşmalarına nisbətən daha sərbəst olmalarındadır. M.Təhmasib xüsusilə qədim şifahi poeziyada müsiqi ifadəliliyi, onun melodiyasının təsiri ilə şeir nümunəsində dəyişmələr baş verdiyini vurğulayır. Alim qədim sayacı sözlərinin də Dədə Qorqud söyləri ilə əlaqədar olduğunu qeyd edərək yazır: "Ozan mahnılarına çox yaxın olan, daha dəqiq deyilsə, dil xüsusiyyətlərindən, arxaikləşmiş sözlərindən, yaşadıb gətirdiyi qədim adət və ənənə qalıqlarından göründüyü üzrə, oğuz söylərindən, oğuz mərasim nəğ-

mələrindən birisi olan sayacı sözləri bu ehtimalın doğru olduğunu çox aydın bir şəkildə göstərməkdədir. Məlumdur olduğu üzrə saya da söylə əlaqədardır və nəgmə deməkdir” (9, I c., s.186).

KDQ-da təsadüf edilməsə də, sayacı sözləri folklorumuzun qədim örnəklərindəndir:

Salam əleyk, say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər,
Saya gəldi gördünüz?
Salam verdi aldınız?
Alın təpəl qoç quzu
Sayaçıya verdiniz?

Sayaçı sözlərinin folklorlarda yeri haqqında müəllifin qənaəti bundan ibarətdir ki, bu nümunələr bugünkü folklorumuzda qalsa da, Dədə Qorqud söylərindən çox da fərqlənmir (9, I c., s.188). Onu da qeyd edək ki, müəllif həmin əsərində sayacı sözləri haqqında M. Arif və Ə. Cəfəroğlunun mövzu ilə bağlı tədqiqatlarına da münasibət bildirilmişdir (1; 3).

Məlumdur ki, folklorumuzda aşiq, dədə sözlərinə geniş şəkildə təsadüf edilir, folklorumuzun tarixində isə qopuz, ozan terminləri də gözə çarpır ki, bunların hər biri haqqında müəllif ayrıca bəhs etmişdir. Türk xalq yaradıcılığı tarixində ozan məfhumunun və onomastik vahidinin xüsusi yeri vardır. Ozan sözü KDQ-da ancaq aşağıdakı cümlədə təsadüf edilmişdir: “Məndən sonra alp-ozanlar söyləsin” (4, s.83). Ozan haqqında türkologiyada bir sıra araşdırmalar ortaya çıxmışdır. Hətta Fuad Köprülü hələ 1934-cü ildə İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan Yurt bilgisi” dərgisinin III nömrəsində çıxan məqaləsində bu folklor termini haqqında ətraflı bəhs etmişdir (7, s.131-144). O, həmin məqaləni sonra əlavələrlə 1966-cı ildə “Edebiyat araşdırmaları” kitabının I nəşrində vermişdir. Dədə Qorqud dövründə aşığın funksiyasını yerinə yetirən şəxs daha çox oğuzlarla bağlı olmuşdur. Ona görə də Fuad Köprülü ozanın Anadolu, Qafqaz, Azərbaycan sahəsində daha yaygın şəkildə işləndiyinə və oğuz şair-musiqişünaslarının ümumi adı olduğuna işarə etmişdir (7, s.133).

Müəllif göstərir ki, Dədə Qorqud adı ozan deyildir. Onun adı ilə bağlı olan boylardan və kitabın müqəddiməsi hesab edilən ustadnamələrdən anlaşıldığına görə adı ozanlar daha çox qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə gəzən el və gündə çalib ayıtan ifaçılardır. Onlar özləri yaratmırlar. Ancaq yaradılmışları ifa edir, yaşadır, xalqa çatdırır, eldən-elə, nəsilən-nəslə verirlər. Onların ifa etdikləri boy və söylərin əsl həqiqi yaradıcısı isə əlimizdə olan abidəyə görə Dədə Qorquddur (9, II c, s.33).

M.Təhmasib istər aşiq, istər onun qədim şəkli olan ozan titullarının bizim xalq yaradıcılığımızla sıx bağlı olduğunu göstərir, bunun işlənməsinə aid bayatı nümunələri verir, hətta Gəncədə ozanlar məhəlləsi olduğuna işarə edərək qeyd edir ki, görünür, bir müddət bu ad-titul yeni ortaya çıxan aşiq ad-titulu ilə birgə yaşamış, aşığı yaradan tarixi, ictimai, siyasi amillər qüvvətləndikcə (ozan - Ə.Q) yavaş-yavaş aradan çıxmışdır. Müəllif burada həmin titulun mənşəyi haqqında da qiymətli mülahizə irəli sürmüşdür: “Bizcə, bu saat ozan şəklinə yazılan bu söz əslində “uzan”dır. Bir sıra lüğətlər, eləcə də V.Bartold özü bunu uzan şəklinə işlədirlər. Sözü kökü, bizcə, uz-dur ki, burdan da uzlaşmaq, uzlaşan, uzlaşdıran kimi ifadələr dilimizdə yaşamaqdadır (9, I c, s.189). Müəllif çox doğru olaraq qeyd edir ki, ozan ad-titulu bir

neçə əsr aşiq ad-titulu ilə müvazi yaşamış, sonralar aşığı yaradan tarixi-ictimai amillər qüvvətləndikcə yavaş-yavaş sıradan çıxmışdır (9, II c, s.32).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşiq sözü KDQ-da aşiq sənəti mənasında işlənməmiş, bu mənə sonrakı dövrün məhsulu kimi gözə çarpır.

Qeyd etmək lazımdır ki, KDQ-un oğuz abidəsi olmasını şərtləndirən amillərdən biri Dədə titulu ilə işlənməsindən ibarətdir, çünki Orta Asiya türklərində, məsələn, türkmənlərdə dədə titulu əvəzinə ata titulu (Korkut ata) işlənir. M.Təhmasib Dədə Qorqudun bizim xalq yaradıcılığımızla üzvü şəkildə bağlı olduğunu söylərkən aşiq ədəbiyyatına da nəzər salır və göstərir ki, bizim bugünkü aşıqlarımız da “Dədə Qorqud” boylarında olduğu kimi, əsasən iki yerə bölünürlər. Bir sadəcə aşiq adı daşıyan peşəkar aşıqlar var ki, belələri yaradıcı olmaqdan daha çox, yayan və yaşadandırılar. Bir də yaradan, düzən, qoşan aşiq var ki, biz bunlara ustad aşiq deyirik. Xalq içərisində ustad aşıqların ən qocamanları öz şairlik, müğənnilik, bəstəkarlıq məharətlərinə görə ən çox hörmət qazanmışları “dədə” adlanmışlar, bu saat da adlanırlar. Dədə Kərəm, Dədə Yediyar, Dədə Qasım və başqaları (9, I c, s.189).

KDQ-da şülən qədim türk sözü bir neçə məqamda işlənməmişdir. “KDQ”un izahlı lüğətində bu leksik vahidin iki mənə ifadə etdiyi göstərilir: 1.Qonaqlıq üçün hazırlanmış bol yemə-içmə, bol ərzaq: Ağayıldı ağca qoyunum sənə şülən olsun (4, s.66); 2.Yemə-içmə məclisi. Beyrəg şülən yeməyinin üzərinə gəldi (4, s.64). M.Təhmasib oğuzların şülən məclisi üzərində daha ətraflı dayanır, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edir, oğuzlara məxsus bir mərasim kimi dastanda əksini tapdığını vurğulayır. O yazır: “Əfsanəyə görə, oğuzun altı oğlunun hər birinin özünəməxsus totem-onqonu və şülən-şilan məclisində hər birinin özünəməxsus yeri vardı. Şülən – şilanlarda, yəni ildə bir dəfə keçirilən xüsusi mərasimlərdə totemi kəsb yemək adəti yaşamışdır. Lakin hər oğul bu totem ətinin ancaq müəyyən bir yerindən yeyə bilirdi. Bu hissəni Rəşidəddin söküük, Əbülqazi isə ölüş adlandırır. Demək hər oğulun, sonralar hər nəvənin, daha sonralar isə hər qəbilənin şülən-çilan ətindən müəyyən ölüsü var imiş” (9, I c, s.202).

M.Təhmasib bu qədim türk mərasim termininin müasir dialekt və şivələrdə şilançı (əlinə gələn pulu sağa-sola səpən adam mənasında) şəklinə qaldığını göstərir, eyni zamanda xalq arasında hələ də işlənməsini aşağıdakı atalar sözü ilə nümayiş etdirir:

Şilan bəylərin aşı,
Tutmac onun yoldaşı.
Umac ilə bulamac
Qırnaq, qarabaş aşı (9, I c, s.184)

“Dədə Qorqud”da işlənən Şülən termini ilə bağlı sözlərdən biri də ölüşdür. Müəllif dastanlardan yola çıxaraq oğuznamələrdəki məlumatları təhlil edir, belə qənaətə gəlir ki, oğuzlarda hər qəbilənin şülən ətindən bir müəyyən ölüşü (hissəsi, payı) var imiş (9, I c, s.202). Bu təşkilat sisteminin izləri, bu ölüş bölgüsünün əlamətləri sayacı sözlərində yaşayaraq zəmanəmizə qədər gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, ölüş sözü eyni mənada dilimizin müasir dialekt və şivələrində bu gün də təsadüf edilməkdədir (2, s.395).

Beləliklə, bu qısa qeydlərimiz onu göstərir ki, görkəmli folklorşünas, professor M.Təhmasibin dil məsələlərinə aid elmimiz üçün çox qiymətli görüşləri, fikir və

mülahizələri vardır. İnanırıq ki, bu görüşlərin gələcəkdə dərinlən tədqiqi dilçilik elmimizi daha da zənginləşdirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Arif. Xalq oyun və mərasimlərində teatr və tamaşa üsürləri. Ədəbiyyat məcmuəsi, I c. Bakı, 1946, s. 3-13
2. İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. B., Elm və təhsil, 2011, 449 s.
3. A.Caferoğlu. Azərbaycan halk edebiyatında sayacı sözlər // “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisi, İst.1934, s.3-12
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988
5. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, 204 s.
6. A.N.Kononov. Rodoslovnnoe derevo tyurkov. M., 1957
7. F.Köprülü. Edebiyat araştırmaları. Ankara, TTK yay, 1999, 472 s.
8. C.Qasimov. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması. Bakı, Nurlan, 2013
9. M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, Bakı, Kitab aləmi NPM, 2011

Çapa tövsiyə edən: AMEA-nın həqiqi üzvü Muxtar İmanov